

**İslâm Düşüncesinde
SEVGİ TEORİLERİ**

Hatice Toksöz

2002 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. *İbn Sînâ Felsefesinin Teleolojik Boyutları* başlıklı doktora çalışmasını 2010 yılında Marmara Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde tamamladı. Halen Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Ana Bilim Dalı'nda öğretim üyesidir.

İslam Ahlâk Düşüncesi Serisi (İLKE) İlim Kültür Eğitim Derneği ile İlmî Etüdler Derneği'nin (İLEM) ortaklaşa yürüttükleri İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi kapsamında ortaya çıkan eserlerin yayımlandığı bir dizidir. Dizide İslam düşüncesinde felsefi ilimler ile dinî ilimlerin keşiştiği noktada yer alan ahlâk bahsini, farklı alanlar ve ekoller içerisinde tartışarak ele alan çalışmalara yer verilmektedir.

Dizide Yer Alan Diğer Kitaplar

Ahlâkın Temeli

İslam Ahlâk Literatürü: Ekoller ve Problemler

Ahlâk Felsefesinin Temel Problemleri: Seçme Metinler

İslam Düşüncesinde Ahlâkî Önermelerin Kaynağı

İslam Düşüncesinde Mizaç Teorileri

Fahredden er-Râzi'nin Gayeci Ahlâkı

Ahlâk-ı Adudiyye-Ebheri Şerhi

Ahlâk-ı Adudiyye-Kirmanî Şerhi

Ahlâk-ı Adudiyye-Müellifi Meçhul Şerh

Ahlâk-ı Adudiyye-Melzemetü'l-Ahlâk

İnsan ve Toplum: Taşköprüzâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi

Ahlâk ve Müeyyide

Ahlâk ve Başkası: Modern Felsefe ve İslam Düşüncesinde Öteki

Seride Yayımlanacak Kitaplar

İslam Düşüncesinde Vicdan

Dinî ve Felsefi Düşüncede Niyet

Klasik İslam Düşüncesinde İnsan Tanımları

**İslâm Düşüncesinde
SEVGİ TEORİLERİ**

Hatice Toksöz

ilem
KİTAPLIĞI

Yayın No.: 1511
İLEM Kitaplığı No.: 21
İslam Ahlak Düşüncesi Serisi No.: 13
ISBN: 978-605-320-417-6
© 1. Basım, Nisan 2016

ilem
KİTAPLIĞI
ilem.org.tr

nobel
nobelyayin.com

İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE SEVGİ TEORİLERİ

Hatice Toksöz

Copyright 2016, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 20779

Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Genel Yayın Yönetmeni: Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-

Sayfa Tasarımı: Tarkan Kara -erdal@nobelyayin.com-

Kapak Tasarımı: Furkan Selçuk Ertargin

Kapak Görseli: Savaş Çevik Celi-sülüs "Ya Vedūd", 1435/2013

Baskı ve Cilt: Sarıyıldız Ofset Amb. Kağ. Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti Sertifika No.: 23593

İvedik Ağaç İşleri San. Sit. 1354. Cad. 1358. Sok. No.: 31 Ostim / ANKARA

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Toksöz, Hatice.

İslâm Düşüncesinde Sevgi Teorileri / Hatice Toksöz

1. Basım, XII+156 s., 13,5x19,5 mm

Kaynakça ve dizin var

ISBN 978-605-320-417-6

1. Sevgi 2. Bilgi 3. Adalet

Genel Dağıtım: ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.

Sipariş: -siparis@nobelyayin.com-

Telefon: +90 312 278 50 77 - Faks: 0 312 278 21 65

e-satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com

Bilgi: www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım: Alfa, Arasta, Final, Kıda, Prefix, N-T Mağazaları ve Gökkuşu Dağıtım

NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ.
Ankara Büro: Mithatpaşa Cad. No.: 74/4 Kızılay ANKARA
Tel: +90312 418 20 10 Faks: +90312 418 30 20
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sk. Ferihtan No:16/62 Kat:1
Cağaloğlu-Fatih İSTANBUL Tel-Faks: +90212 513 13 04
nobel@nobelyayin.com - www.nobelyayin.com

İÇİNDEKİLER

Takdim	ix
Önsöz	xi
Giriş	
Sevgi ve Mahiyeti	1
Sevgi (<i>el-Mehabbe/el-Vüdd</i>) Kavramı	3
Sevgi ile İlişkili Kavramlar	7
Aşk ('İşk)	8
Şevk	11
Rahmet/Merhamet	13
Ülfet	14
Ünsiyet	15
Rızâ	16
Birinci Bölüm	
İslâm Metafizik Düşüncesinde Sevgi	19
Allah'ın Yaratılmışlara Yönelik Sevgisi	20
İslâm Kelâmında Sevgi	20
İrade, Bilgi, Muhabbet	20
İlâhî Bir Sıfat Olarak el-Vedûd (Sevgi) ve Varlıklara Yansıması	37
İslâm Filozoflarında Sevgi: Bilgi, İnâyet, Aşk	40
Yaratılmışların Allah Sevgisi: Bilgi, Sevgi, Ünsiyet	49
Allah'ı Bilmek: Bilgi-İrade-Sevgi İlişkisi	50
Sevgiye En Lâyık Varlık: Allah	61
Sevginin Neticesi: Allah İle Ünsiyet ve Rıza	69

İkinci Bölüm

Amelî Felsefede Sevgi Kavramının Yeri	75
Ahlâkî Yetkinlik Kazanmada Sevginin Rolü	78
Tedbiru'l-Menzil'de (Ev Yönetimi) Sevgi	99
Siyaset Felsefesinde Sevginin Yeri:	
Sevgi-Ülfet-Adalet İlişkisi	102
Temeddün İlkesi Olarak Sevgi	104
Toplumsal Birlik: Sevgi-Ülfet İlişkisi	115
Tabii Birlik: Sevgi-Adalet İlişkisi	124
Sonuç	135
Kaynakça	141
Dizin	153

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: Bin, ibn
bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
DEÜİFD	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
krş.	: Karşılaştırınız
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan Sonra
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SDÜ	: Süleyman Demirel Üniversitesi
Tr.	: Türkçe
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
t.y.	: Tarih yok
v.dğr.	: Ve diğerleri
vd.	: Ve devamı
yy.	: Yayın yeri yok

Takdim

Ahlâk alanı geniş bir ilimler ağını ilgilendirmektir. Bizatihi pratiğe dönük sonuçlar vermesi her an ortaya çıkan eylemlerle onu ilişkili kılarken, yapılacak eylemin bilgisi ve ona dair meselelere dönük düşünce üretimi ise teorik olan yöne işaret eder. Pek çok alanı ilgilendirmesi ve insan eylemleriyle olan irtibatı sebebiyle ahlâk disiplini, derinlemesine incelenmeyi hak etmektedir. Bugüne dair düşünce üretecek bizlerin sahih bir birikimi tesis edebilmemiz ise öncelikle İslam düşüncesi içerisindeki ahlâkı tüm yönleriyle bilmemizi gerekmektedir.

Bu amaca binaen 2013 yılından itibaren bünyesinde yer alan kurumlara strateji ve politika üreten bir kurum olan İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği ve İlmi Etüdler Derneği (İLEM) olarak İslam Ahlâk Düşüncesi Projesi'ni başlattık. 2016 yılı itibariyle dördüncü yılını tamamlayacak olan projede çok sayıda faaliyet ve yayın gerçekleştirildi. Geniş katılıma açık olan Ahlâkın Temeli ve Ahlâkî Müeyyide Üzerine Konuşmalar Dizisi'nde alana dair önemli sorunlar masaya yatırıldı. İslam ahlâk düşüncesinin temel özellikleri, ahlâkî önermelerin kaynağı ve İslam düşüncesinde ortaya çıkmış mizaç teorileri hakkında nitelikli sunumların yapıldığı yuvarlak masa toplantıları düzenledik. Bunun dışında daha özel konular üzerine çalıştaylar gerçekleştirdik. Böylece alanın daha önce üzerinde durulmayan meselelerine dair nitelikli katkılar ortaya çıktı. Konuşmalarda ve yuvarlak masa toplantılarında yapılan sunumlar projede yer alan

akademisyenler tarafından makaleye dönüştürülerek kitaplarda yayımlandı. Ayrıca müteahhir dönem ahlâk düşüncesini takip etmek adına büyük bir kıymeti haiz olan Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye geleneğini takip edebileceğimiz yedi ayrı şerhi proje içerisinde yayımladık. Böylelikle ilgili literatürü takip etmek isteyen araştırmacıların istifadesine sunmuş olduk. Öte yandan proje kapsamında miladi 8. yüzyıldan 19. yüzyıla gelinceye kadar ahlâk alanında yer alan yazma eserlerin tamamının kataloglamasını yaptırдық. Bu önemli çalışma ile ahlâk alanına dair tüm birikimi bir arada görme imkanına kavuştuk. Bir hafıza tazeleme olarak da görülebilecek bu çalışma ile ahlâka dair yapılacak yeni araştırmalara ciddi bir ivme kazandırmış olduk.

Elinizde bulunan İslam Düşüncesinde Sevgi Teorileri adlı telif eser, bütüncül bir perspektifle İslam nazarî düşüncesi içerisinde ortaya çıkan sevgi teorilerini incelemektedir. Bu kitap vesilesiyle proje amaçları içinde yer alan belirli temalar etrafında kişi ve konu merkezli monografi çalışmalarından birini okuyucuların istifadesine sunmuş oluyoruz.

Bu vesileyle kitabın müellifi Hatice Toksöz'ü, proje koordinatörü Ömer Türker'i ve kitabın yayıma hazırlanmasında katkıda bulunan Kübra Bilgin Tiryaki'yi verdikleri emeklerden ötürü tebrik ediyorum. İLKE ve İLEM olarak yürüttüğümüz bu projenin nitelikli çalışmalara vesile olmasını temenni ediyorum.

Dr. Lütfi Sunar
İLKE İlim Kültür Eğitim Derneği
Yürütme Kurulu Başkanı

Önsöz

Sevgi, metafizik ontolojik, psikolojik, ahlâkî ve siyâsî boyutları olan bir kavramdır. Bu çalışmada ilk olarak, İslâm düşüncesi içinde sevgi hakkında metafizik, epistemik, ahlâk ve siyaset felsefesinde ifade edilmiş olan teorilerin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. İkinci olarak da sevgi kavramının metafizik temelleri dikkate alınarak bir sevgi ahlâkının mümkün olup olmayacağı belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bu hedef doğrultusunda çalışma, giriş ve iki bölüm hâlinde tasarlanmıştır. Çalışmanın giriş kısmında, sevgi kavramının tanımı, ilişkili olduğu diğer kavramlar, kavramın mahiyeti ve kavrama ilişkin literatür değerlendirilmesi yapılmıştır. Birinci bölümde ise sevgi, İslâm metafizik düşüncesinde, Allah'ın yaratılmışlara yönelik sevgisi ve yaratılmışların Allah'a sevgisi olmak üzere iki kısımda değerlendirilmiştir. Allah'ın yaratılmışlara olan sevgisi, inayet, aşk, cûd, irade kavramları ve Allah'ın el-vedûd ismi çerçevesinde İslâm filozofları ile kelâm bilginlerinin temel metinleri esas alınarak mukayeseli olarak incelenmiştir. Yaratılmışların Allah'a sevgisi ise aşk, gaye ve Allah'a itaat çerçevesinde ele alınmıştır.

Sevgi kavramının amelî felsefede ahlâk, aile ahlâkî ve siyaset boyutuyla incelendiği çalışmanın ikinci bölümünde de insanın ahlâkî yetkinliğini kazanmasında sevginin rolü, aile içinde sevginin yeri İslâm ahlâk literatürü temel alınarak tartışıldı. Ayrıca bu bölümün son kısmında yine İslâm ahlâk literatürünün siyasetle ilgili kısımlarında sevgi kavramının temeddün, ülfet ve adalet kavramlarıyla ilişkisi irdelendi.

Bu çalışmanın hazırlanmasında ve ortaya çıkmasında pek çok kimsenin katkısı olduğunu belirtmek gerekir. Öncelikle yürütücülüğünü yaptığı İslâm Ahlâk Düşüncesi Projesi kapsamında bu konuyu önererek, hazırlanması sürecinde önemli katkıları olan Doç. Dr. Ömer Türker'e minnettarlığımı belirtirim. Bu çalışmanın şekillenip olgunlaşmasında ufuk açıcı değerlendirmeleri ile yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Kemal Sözen'e, Prof. Dr. Cafer Sadık Yaran'a ve Prof. Dr. İlhan Kutluer'e teşekkürü bir borç bilirim. Kaynakların temini konusunda yardımlarını gördüğüm Hümeysra Özturan'a ve Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphane ve Dökümantasyon Servisi çalışanlarına; çalışmanın yayın aşamasına gelmesinde her türlü özveriyi esirgemeyen Kübra Bilgin Tiryaki'ye; yayın konusunda gösterdikleri ilgi ve destek için başta Doç. Dr. Lütfi Sunar olmak üzere İlim Kültür Eğitim Derneği (İLKE) ve İlmi Etüdlere Derneği (İLEM) yönetici ve çalışanlarına müteşekkirim.

Hayatım boyunca en güzel sevgiyi yaşatan ve maddî-manevî desteklerini hiç esirgemeyen, ne var ki çalışmanın en yoğun döneminde Hakk'a uğurladığım merhum babama ve sevgili anneme minnettarlığımı ifade etmeye kelimeler kifayetsiz kalır. Son olarak, ilim yolculuğunda ellerinden gelen her türlü yardımı hiçbir zaman esirgemeyen ve kardeşlik sevgisinin en güzelini yaşatan ağabeylerim ve kardeşlerime şükran borçlu olduğumu belirtmek isterim.

Şüphesiz bütün sevgilerin kaynağı Allah'tır.

Gayret bizden, lütuf ve inayet Allah'tandır...

Dr. Hatice Toksöz

Isparta

Giriş

Sevgi ve Mahiyeti

Sevgi (*el-mehabbe*), İslâm düşünce geleneğinin en merkezî kavramlarından biridir. Sevgi kavramının ve türevlerinin Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla geçmesi, Müslüman düşünürlerin teliflerinde kavrama dair farklı açılımlara yer vermesine neden olmuştur.

İslâm düşünce geleneğinde sevgi kavramının metafizik ve ahlâkî boyutunun incelenmesi hedeflenen bu çalışmada, en temelde şu soruların cevabı aranmaktadır: Allah'ın sevgisinden söz edilebilir mi? Yaratılmışların Allah'a yönelik sevgisi nasıldır? İnsanın ahlâkî yetkinliğini kazanmasında sevginin bir rolü var mıdır? İnsanın toplumsal yaşantısında sevginin rolü nedir?

Sevgiyi ifade etmek üzere, İslâm düşüncesi literatüründe birçok kavramın kullanılmış olması, ona verilen önemi göstermektedir. Sevgiyi ve sevgi derecelerini belirtmek için kullanılan kelimelerden bazıları, *el-mehabbe*, *el-vüdd*, *'ışk*, *el-ülfet*, *el-alâka*, *el-hevâ*, *es-sabve*, *eş-şeğaf*, *el-mika*, *eş-şevk*, *el-fütûn* ve *el-hille*'dir.¹ Ge-

1 Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, s. 17-22; Lisânüddin İbnü'l-Hatib, *Ravzatü't-ta'rif bi'l-hubbi's-şerif*, I, s. 333 vd.; Kur'an-ı Kerim'de sevgi konusu hakkında bk. İsmail Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, s. 21 vd.; Ali Galip Gezgin, *Kur'an'da Sevgi*, s. 98 vd.; İsam Muhammed Mûsâ Abdüzzâhir, *el-Hubbü'l-ilâhî ve'l-fena beyne'l-Gazzâlî ve İbn Teymiyye*, s. 57.

rek Kur'an-ı Kerîm'de gerek hadislerde gerekse de İslâm düşüncesi literatüründe sevgi duygusu anlamını taşıyan kelimeler elbette bunlarla sınırlı değildir. Sevgi (*el-mehabbe*) kavramının İslâm düşüncesinde ifade ettiği anlamın ve açılımlarının genişliği yanında, çalışmanın da sınırları göz önüne alındığında bazı kavramları ön plana çıkarma zorunluluğu doğmaktadır. Bunun yanı sıra tarihsel olarak sevgi kavramına atıfların genişliği, dönem olarak da sınırlandırmayı gerekli kılmıştır.

Günümüz Türkiye'sindeki sevgi kavramına ilişkin literatürü incelediğimizde başta tasavvuf düşüncesinde² sevgi ve aşk konusuna yoğun ilgi gösterildiği; İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *Risâle fi mahiyeti'l-'ışk* adlı eserine çoğunlukla atıf yapıldığı ve özellikle sevginin psikolojik boyutunun ele alındığı göze çarpmaktadır. Buradan hareketle de ilk olarak, İslâm düşünce geleneğinin oluşum döneminde, bilhassa kelâm ve felsefe özelinde, metafizik bağlamda sevgi kavramına dair nasıl bir temellendirme yapıldığına ilişkin mukayeseli araştırma ihtiyacı doğmuştur. İkinci olarak da sevgi kavramının İslâm düşüncesinde ahlâk teorisinin merkezî bir kavramı olup olmadığı sorgulamasından hareketle bir sevgi ahlâkı³ oluşturulup oluşturulamayacağı merak edilmektedir. Ancak İslâm düşüncesinin dönüm noktası niteliğini haiz Gazzâlî'yi (ö. 505/1111) böylesi bir çalışmanın dışında tutmak elbette mümkün olamazdı. Zira Gazzâlî, kendinden önceki birikimi eleştirel bir tarzda yorumlayarak sevgi konusunu, hem metafizik hem de amelî olarak insan tecrübesinden hareketle anlamlandırmada önemli katkılar sağlamıştır. Bu nedenle İslâm düşüncesinin oluşum döneminde sevgi kavramını metafizik ve ahlâk boyutuyla incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, Gazzâlî'nin zihin dünyası ve ondan önceki

2 Tasavvuf düşüncesinde sevgi kavramı ile ilgili çalışmalardan bazıları şunlardır: Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti*; Süleyman Derin, *Love in Sufism From Rabia to Ibn al-Farid*; Hatice Çubukcu, *Süflerde Muhabbet Yolu Ebû Tâlib el-Mekki ve Gazzâlî'de Muhabbet Anlayışı*; Abdüzzâhir, *el-Hubbü'l-ilâhî ve'l-fena beyne'l-Gazzâlî ve İbn Teymiyye*; Ahmet Çapku, "Gazzâlî Düşüncesinde Sevgi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı 20, Ekim 2011, s. 135-152.

3 Erdoğan Çalâk, *Küresel Sistemde İnsan Kalmak*, s. 91-92.

dönemde kelâm ve felsefe disiplinlerinde temsil gücü yüksek düşünür ve metinler temel alınmıştır. Çalışmanın ana kavramları ise *el-mehabbe* ve *el-vüdd*'dür. Bununla birlikte, sevgi kavramı ile ilişkili olarak kelâm ve felsefe disiplinlerine ait metinlerde geçen ve bu iki kavramın yakından ilişkili olduğu aşk, şevk, rahmet/merhamet, ülfet, ünsiyet ve rıza kavramlarına yer verilmiştir.

Sevgi (*el-Mehabbe/el-Vüdd*) Kavramı

Türkçe'deki sevgi kavramının Arapça karşılığı yine Türkçe'de de "*muhabbet*" şeklinde kullanılan *mehabbe* kelimesidir. *Mehabbe*, "*hubb*" kökünden türetilmiş isimdir.⁴ İslâm düşüncesi literatüründe sevgiyi ifade etmek üzere, çoğunlukla "*el-mehabbe*" ve "*el-vüdd*" kelimeleri geçmektedir. Sevgi (*el-mehabbe*), "Kişinin iyi (*hayr*) olarak gördüğü ya da düşündüğü bir şeyi istemesi, sevmesi veya ondan hoşlanması"⁵, "nefsin kendisine cezbettiği şeyle nefsin kendisi arasında bir hâldir"⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. İsfehâni (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), sevginin ya karşı cinse duyulan sevgi gibi, bir hazdan ya faydalanılacak bir nesneden hoşlanma gibi bir faydadan ya da ilim erbabının birbirini sevmesi gibi bilgidен kaynaklandığını zikreder.⁷ Ayrıca sevgi (*el-mehabbe*), "meyil, eğilim" anlamında irade ile eş anlamlı bir kelime olarak kullanılmaktadır.⁸ Ancak her irade sevgi olarak algılanmamalıdır. Sevgiyi iradenin bir çeşidi olarak çoğunlukla kelâm bilginleri kullanmaktadırlar.⁹

4 İbn Manzûr, "habb" mad., *Lisânü'l-Arab*, I, s. 544.

5 Râgıb el-İsfehâni, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, s. 360.

6 Kindi, "Risâle fi'l-Hudüd ve'r-rusûm (Tarifler Üzerine)", s. 186.

7 Râgıb el-İsfehâni, *Müfredât*, s. 360.

8 Abdüzzâhir, *el-Hubbü'l-ilâhî ve'l-fena beyne'l-Gazzâlî ve İbn Teymiyye*, s. 57.

9 bk. İbn Fûrek, *Mücerred makâlâtü's-şeyh Ebî'l-Hasan el-Eş'ârî*, s. 41; Fahreddin er-Râzi, *Levâmiu'l-beyyinât şerhu Esmâillâhî'l-hüsnâ*, s. 363-364; İbn Teymiyye, *el-İhticâc bi'l-kader*, s. 66-67.

Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse diğer semavî kitaplarda sevgiyi ifade eden *el-mehabbe* ve *el-vüdd* kavramları sıklıkla geçmiş ve sevginin dinî hayatın temeli olduğu hususuna dikkat çekilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de sevginin insan için fitrî bir durum olduğundan söz edilmekte, inanan insanın neyi ve kimleri sevmesi gerektiğinden ve Allah'ın hangi karaktere sahip insanları sevdiğinden bahsedilmektedir. Bu bağlamda da Kur'an-ı Kerim'de hem sevgi anlamına sahip "*hubb*", "*mehabbe*", "*vüdd*" ve "*meveddet*" ve sevgi ile ilişkili rıza, rahmet, velî vs. gibi kelimeler hem de sevginin zıddı olan "*nefret*", "*buğz*", "*kerâhet*" ve "*adâvet*" kelimeleri geçmektedir.¹⁰

Sevgi kavramı, Kur'an-ı Kerim'de sıkça geçmesinin de etkisi ile İslâm düşüncesinin ilk dönemlerinden itibaren Müslüman düşünürlerin fikir dünyasında önemli bir yer işgal etmiştir. Bilhassa ilk dönem sûfileri, Allah-kul ilişkisinde korkudan ziyade sevgi ve ümit duygularının ağır bastığı ayet ve hadisleri ön plana çıkararak sevgiyi tasavvufî düşüncenin temel ilkesi konumuna getirmişler ve böylece Allah'ın azabından veya cehennemden korku nedeniyle değil, O'nun rızasını kazanma amacıyla ibadet yapmayı gaye edinmişlerdir.¹¹ Hatta Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), "... Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir..."¹² mealindeki ayete atf yaparak iman sevgisini "aslî sevgi" olarak tanımlamıştır.¹³ İslâm tasavvuf düşüncesinin önemli bir metni olan *Keşfu'l-mahcub* adlı eserinde Hücvirî de (ö. 465/1072) sevgiyi "hayatın aslı" olarak değerlendirir ve bu manada onu tohuma benzeter ve tohumun filizlenip büyümesini sevgi ile karşılaştırır. Buna göre tohum yere düşer ve toprakla örtülür. Toprak altında kalan tohumun üzerine yağmur yağar ve ardından güneşin sıcaklığı tohuma ulaşır. Vakti geldiğinde

10 Karagöz, *Ayet ve Hadislerin Işığında Sevgi ve Dostluk*, s. 21 vd.; Gezgin, *Kur'an'da Sevgi*, s. 98 vd.

11 Süleyman Uludağ, "Muhabbet", *DİA*, 30, s. 386.

12 Bakara, 2/165.

13 Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, X, s. 78.

tohum filizlenip, büyüyerek çiçek açar ve meyve verir. Benzer şekilde kalbe yerleşen sevgi de büyür ve insanın başka sevgilere ulaşmasına vasıta olur.¹⁴

İslâm felsefesinde sevgi kavramının ontolojik, sosyal, psikolojik ve ahlâkî boyutuyla yer aldığı görülmektedir. Bu hususta İslâm filozoflarının tevarüs ettikleri Grek bilim ve felsefesinde büyük önemi haiz olan sevgi kavramı ve onun açılımlarından esinlendikleri görülmektedir. Grekçe’de sevgi anlamında “*agapé*”,¹⁵ “*eupatheia*”¹⁶ ve “*pathos*”,¹⁷ sevgi yoksunluğu manasında da “*apatheia*”¹⁸ kelimeleri kullanılmıştır. Kişinin kendisine, ailesine ve yakınlarına duyduğu sevgiyi ifade etmek üzere de “*oikeiôsis*” kelimesinin kullanıldığı görülmektedir. Oikeiôsis, öncelikle kişinin kendisine, daha sonra ailesi ve yakın akrabalarına ve nihayetinde de bütün insanlara sevgi duyması şeklinde genişleyip yayılan bir özelliğe sahiptir.¹⁹ Yine Grekçe’de sevmek, dost olmak gibi manalarda kullanılan *philêd* terimi kullanılmaktadır. *Philêd* terimi, bilgelik manasında *sophos* kavramı ile birleşerek *philosophêd* (bilgelik-sever) kavramını oluşturmuştur. *Philosophêd* kavramını dinî ve ahlâkî bir anlamda kullanan ilk kişi Pythagoras’tır (M.Ö. 570-495). Kavram, Aristoteles’in (M.Ö. 384-322) düşüncesinde varlık araştırması yapılan bir bilim hâline

14 Hücvirî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 548; Türkçe trc. *Hakikat Bilgisi*, s. 443; Hücvirî’nin sevgiyi hayatın aslı olarak tanımlayıp tohuma benzetmesinde hubb kelimesinin Arapça’daki kullanımından esinlendiğini düşünebiliriz. Arapça’da hubb kökünden türetilen habbu kelimesi, buğday gibi tahılların tanesine ve tohumuna verilen isim olarak kullanılmaktadır. Bk. İbn Manzûr, “habb”, I, s. 546; Râgib el-İsfehânî, *Müfredât*, s. 359-360.

15 Suat Sinanoğlu, *Yunanca-Türkçe Sözlük*, s. 2; Homeros ve Platon’da rastlanan *agapé* terimi, Aziz Yuhanna’nın İncili’nde “Tanrı sevgisi (Théos *agapé* estin)” manasındadır. Terim, Fransızca’da “evrensel insan sevgisi” anlamına gelmektedir. André Comte-Sponville, *Büyük Erdemler Risalesi*, s. 356; Abdurrahman Bedevî, *el-Ahlâku’n-nazariyye*, s. 202-203.

16 Pradis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 122.

17 Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 281.

18 Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 37.

19 Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 256-257.

dönüşmüştür.²⁰ Sevgi manasına gelen *Philêô*, Empedokles'in (M.Ö. 492-432) düşüncesinde kozmosun sebebi, bilgeliğin temel ilkesi,²¹ bireyin ahlâkî yetkinliğini kazanmasında ve ferdin toplum hayatında mutlu ve huzurlu olmasında aktif rol oynayan bir unsur olarak görülmektedir. Nitekim Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* adlı eserinde dostluk ve sevgi manasında *philêô* terimini bir erdem olarak kullanması dikkat çekmektedir.²²

İslâm düşüncesinde sevgi kavramına İslâm ahlâkî metinlerinde de geniş yer verildiği görülmektedir. Ahlâk felsefesinde bazı düşünürler sevgiyi erdem/fazilet, bazıları da rezilet olarak ifade etmişlerdir. Fârâbî (ö. 339/950), sevgiyi hem metafizik bir ilke hem de ahlâkî bir erdem şeklinde kullanır. İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) ve Nasîruddin Tûsî (ö. 672/1274) ise ahlâka dair eserlerinde sevgi kavramını ayrı bir başlık altında metafizik, ahlâk, psikolojik ve sosyolojik boyutlarıyla ele almışlardır. Ayrıca hikmet, iffet, şecaat ve adalet şeklindeki temel erdemlerin altında da sevginin ilişkili olduğu diğer kavramlara da yer vermişlerdir. İbn Miskeveyh ve Tûsî, meselâ, sevgi ile ilgili olarak iffetin tâli erdemlerinden iyi hâlî (*hüsnü'l-hedy*) zikrederler. İyi hâl (*hüsnü'l-hedy*), "Güzel hasletlerle nefsi yetkinleştirme sevgisidir."²³ Yine sevgi ile ilişkili olarak adalet erdeminin tâli erdemleri olarak da dostluk, ülfet, sevecenlik (*teveddüd*) kavramlarını zikrederler. Buna göre dostluk, gerçek bir sevgidir. İbn Miskeveyh ve Tûsî'nin dostluk hakkındaki görüşlerinde Aristoteles'in dostluk ile ilgili düşüncelerinin etkisi gözle çarpmaktadır. Onlara göre dostluk erdemine sahip kişi, sevdiği

20 Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 289-291; *Philosophêô* kavramının kullanımı konusunda bk. Platon, *Phaidon (Ruh Üzerine)*, 68^b; Kindi, "Risâle fi'l-Hudûd ve'r-rusûm (Tarifler Üzerine)", s. 184-185.

21 Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi*, I, s. 271.

22 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, 1155^a; Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik* eserinin Arapça tercümesinde *el-hubb* kavramı kullanılmıştır. Bk. Aristoteles, *İlmü'l-ahlâk ilâ Nikomakhos*, s. 302 vd.; *philêô* teriminin benzer kullanımını Platon'da da görmekteyiz. Bk. Platon, *Şölen*, 184^c.

23 İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 21; Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsîri*, s. 95.

dostunu her türlü vasıtalarla mutlu edip, gönlünü kazanır.²⁴ “Birlik” manasına gelen ülfet, insanların görüşlerinin ve inançlarının müşterek olmasıdır. Bu erdem, günlük yaşamda insanların karşılıklı ilişki kurmasına ve birbirlerine yardım etmesine yol açar. Sevgi ile ilgili bir başka kavram olan sevecenlik (*teveddüd*) ise erdemli kişileri ve yakınları iyi karşılayarak ve dostluklarını kazanacak işler yaparak onların sevgisini beklemektir.²⁵

Sevginin zıddı, Türkçe’de nefret kelimesidir. Arapça karşılığı ise “buğz”dur. Söz konusu kelime klasik Arapça sözlükte “zıddu’l-hubb” (sevginin zıddı) şeklinde geçmektedir.²⁶ Nefret (*buğz*), “nefsin arzulamadığı, istemediği, uzak durduğu bir şeyden kaçması, ondan nefret etmesi”²⁷ şeklinde tanımlanmaktadır. Gazzâlî de sevginin zıddı olan nefreti, “iyi olmayan bir şeye karşı kendiliğinden meydana gelen bir duygu”²⁸ olarak tanımlamaktadır. Ayrıca nefret, “insanın tabiatı itibarıyla kendisine eziyet eden ve zorluk veren şeylerden uzaklaşması”,²⁹ “iyi olmayan bir şeye karşı kendiliğinden ortaya çıkan bir durum”³⁰ manasına gelmektedir.

Sevgi ile İlişkili Kavramlar

İslâm düşünürleri sevgiyi ifade etmek üzere çoğunlukla *el-mehabbe* terimini kullanmışlardır. Bunun yanı sıra anlam bakımından sevgi (*el-mehabbe*) ile ilişkili birçok kavrama da yer vermişlerdir. Burada İslâm düşüncesinde sevgi anlamını içeren bütün terimlere yer ver-

24 İbn Miskeveyh, *Tehzibü’l-ahlâk*, s. 24; Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, s. 96; krş. Aristoteles, *Nikomakhos’a Etik*, 1155^a.

25 İbn Miskeveyh, *Tehzibü’l-ahlâk*, s. 24; Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsrî*, s. 96-97.

26 İbn Manzûr, “Buğz”, *Lisânü’l-Arab*, I, s. 239.

27 Râgıb el-İsfehâni, *Müfredât*, s. 219.

28 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 595.

29 Gazzâlî, *İhyâu ulûmî’l-dîn*, IV, s. 288.

30 Gazzâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, s. 595.

mek mümkün değildir. Bu bakımdan da çalışmada esas aldığımız aşk, şevk, rahmet/merhamet, ülfet, ünsiyet ve rıza kavramlarının etimolojik tahlilini yapmayı uygun bulduk.

Aşk (‘İşk)

Sevginin aşırı derecesi “ışk” kökünden türetilen “aşk”tır. Aşk, sevenin kendisini tamamen sevdiğine vermesi, ondan başkasını gözünün görmemesi durumudur.³¹ Grekçe’de “érôs”³² kavramı ile karşılanan aşk kelimesi, Türkçe, Arapça ve Farsça’da aynı şekilde yazılıp kullanılan, benzer şekilde telaffuz edilen, aynı manaya gelen ve ortak kullanılan bir kavramdır. Her üç dilde de “tutkulu bir şekilde delicesine sevmek” manasına gelmektedir.³³ Tehânevî ise vüdd kelimesini aşk manasında kullanarak “sevenin sevdiğini şiddetli sevmesi”³⁴ şeklinde tanımlamaktadır.

İslâm düşüncesinde aşk ile ilgili oldukça zengin bir edebiyat kaynağına çıkmaktadır. Aşk kelimesi Kur’an-ı Kerim’de geçmemesine rağmen anlam bakımından hubb, muhabbet, bazen de meveddet kelimeleri geçmektedir. Buradan hareketle de İslâm’ın ilk döneminden itibaren sûfiler aşk kelimesi yerine hubb, muhabbet, habîb, mahebûb gibi kelimeler kullanmayı tercih etmişlerdir. Aşk kelimesinin ifrat derecesinde sevgiyi ifade etmesi ve bu anlamda da Allah hakkında kullanılmayacağı düşüncesi, sûfilerin muhabbet kelimesini tercih etmelerinde etkili olmuştur.³⁵ Tasavvuf literatüründe ilâhî aşk ifadesini ilk defa Ebû Hüseyin en-Nûrî (ö. 295/908) kullanmakla birlikte,³⁶ aşk kavramına ilk defa Gazzâlî’nin kardeşi sûfî Ahmed el-Gazzâlî (ö. 520/1126) aşka dair eseri *Sevânihu’l-uşşak (Sevânih fi’l-*

31 Süleyman Uludağ, “Aşk”, *DİA*, 4, s. 11; İbn Manzûr, “ışk”, *Lisânu’l-‘Arab*, II, s. 786; Kindî, “Risâle fi’l-Hudûd ve Rusûm (Tarifler Üzerine)”, s. 186.

32 Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, s. 115.

33 H. Ömer Özden, *Yaratıcı Aşk*, s. 16-17.

34 Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâfu istilâhâtî’l-fünûn*, II, s. 1776.

35 Uludağ, “Aşk”, s. 12; Çubukcu, *Sûfilerde Muhabbet Yolu*, s. 34-38.

36 Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, X, s. 253.